

Põhiseaduslikkus ja keskpangasüsteem

Uno Mereste (RiTo 13), Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik, VII–IX Riigikogu liige

Kui Eesti oleks taasiseseisvumise aastail valinud täitevviimust sõltumatu keskpangasüsteemi asemel valitsuse- ehk riigipangasüsteemi, oleks see kujunenud tõsiseks takistuseks Euroopa Liitu astumisel.

Valitsuse ja rahaekspertide koosolekul 1989. aasta 11. novembril otsustati lasta kroon käibele ostutähti vahepeal surrogaatrahana kasutamata. See tähendas, et enam ei saanud viivitada senisest NSV Liidu Riigipangast sõltumatu Eesti oma pangasüsteemi loomisega.

Ettevalmistusi selleks oli juba aegsasti tehtud. Rahandusspetsialistid olid IME projekti kõrval näinud juba mõnda aega vaeva sellise seaduseelnõu koostamisega, mis kõlbaks pangandustegevuse õiguslikuks reguleerimiseks neis keerulistes poliitilistes ja majanduslikes oludes, milles tollal elati.

Koostatud eelnõul oli, ja arusaadavalt pidigi olema, palju ühisjooni seniste Nõukogude pangaseadustega, sest NSV Liidu pangad pidid Eestis esialgu tegevust jätkama. Eelnõu arutati mitmes väiksemas asjatundjate kollektiivis, sellesse tehti mõningaid parandusi ja kui arvati, et eelnõu on omandanud rahuldavalt viimistletud kuju, jäeti oma aega ootama, ilma et sellest oleks avalikkuses palju juttu tehtud. Valitsuse otsus kroon käibele lasta mõjus nüüd kui stardipauk, ent mitte selles mõttes, et tulnuks hakata pangaseaduse eelnõu koostama – see oli juba valmis. Umbes poolteist kuud pärast krooni käibelelaskmise otsuse tegemist, 28. detsembril 1989, võttis Eesti NSV Ülemnõukogu sellesama eelnõu alusel vastu juba seaduse pealkirjaga “Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi pangaseadus” (ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, 28.12.1989, nr 647).

Uue raha- ja pangasüsteemi algalusmüür

Praegu on seda seadust, mis loomulikult juba ammu enam ei kehti, mitmes mõttes huvitav lugeda. See on ajadokument, milles peegeldub oma spetsiifilisel kujul kogu tolleaegse majanduspoliitilise, eriti muidugi rahapoliitilise olustiku ebamäärasus, ent ühtlasi kindel tendents eemalduda käsu- ja plaanimajandusest ja rajada alused kõigiti tänapäevasele keskpangasüsteemile, et sellele tuginedes ette valmistada vabale turumajandusele üleminekut.

Üldpoliitiliste olude ebamäärasus ning silmapiiril olev olude muutmise võimalus avaldus näiteks selles, et seaduses ei olnud enam nimetust Eesti NSV Ülemnõukogu, ent seal ei esinenud ka sõna Riigikogu, sest seda veel ei olnud. Seadusandja tähenduses oli kogu seaduse tekstis kasutatud järjekindlalt paljusõnalisusse kalduvat pikavõitu väljendit Eesti NSV kõrgeim riigivõimu organ. Ei mäleta, miks me kõrgeima riigivõimu organi asemel ei kasutanud terminit parlament, mis tähendab põhimõtteliselt sama. Nähtavasti ei tulnud keegi lihtsalt selle peale. Juba see, et oli välditud Eesti NSV Ülemnõukogu kasutamist, tundus meile tollastes oludes küllaltki uuendusliku sammuna! Ja nahunii räägiti juba Riigikogust kui reaalsest tulevikuvõimalusest.

Seaduses ei olnud ka rahaühiku nimetust kroon, ehkki valitsus oli juba otsustanud krooni käibele lasta. Selle asemel oli kasutatud üldisemat ja jälle paljusõnalist väljendit Eesti NSV territooriumil käibiv raha, milleks esialgu, selle eelnõu tegemise ja ka seaduse enda kehtima hakkamise ajal oli teadagi veel Vene rubla. Seaduses oli muu hulgas öeldud, et Eesti Pank peab tagama Eesti NSV territooriumil käibel oleva raha ostuvõime (§ 9).

Kuidas oleks olnud Eesti Pangal võimalik tagada käibeloleva raha – Vene rubla – ostuvõimet, kui rublasedeleid laskis nagu küllusesarvest käibesse NSV Liidu Riigipank, küsimata midagi nende ostuvõime säilimisest, seda seaduses arusaadavalt ei üritatudki reguleerida. Eelnõu koostajaile polnud see küsimus ja selle lahendamatus teadmata, ent sellele ei pööratud tähelepanu, sest siis polnud veel poliitiliselt kasulik sellele tähelepanu pöörata.

“Iluravi” eelnõu esmassõnastuse kallal

Tähtsaimaid seiku, mis pangaseaduses ammendavalt fikseeriti, oli Eesti Panga käsitlemine ainsa emissioonikeskusena (§ 9), pidades silmas, et kui kord Eesti oma raha tegelikuks emiteerimiseks läheb, on selle monopolne emiteerija seaduse alusel Eesti Pank, mitte valitsus või mõni muu asutus. Seda oli eraldi rõhutatud veel pangaoperatsioonide loetelus, kus oli märgitud, et “rahamärke laseb käibele ja kõrvaldab käibelt ainult Eesti Pank” (§ 2). Seegi oli sõnastatud tulevikku vaatavalt. Seaduse kehtima hakkamise ajal oli selles muidugi vastuolu – Eesti NSV territooriumil käibel olevat raha (mille ostujõudu pidi Eesti Pank tagama!) ei emiteerinud mitte Eesti Pank, vaid NSV Liidu Riigipank.

Ehkki kroonist polnud seaduses sõnagi, oli seal juttu rahvuslikust valuutast (§ 8). Seaduse kolmandas peatükis “Krediidialane ja rahaline reguleerimine” oli öeldud, et Eesti Pank reguleerib ringluses oleva raha hulka muuseas “sularaha emissiooni teel” (§ 23). Seda käibiva raha hulga reguleerimise vahendit on nimetatud alles neljandana. Sellest eespool oli mainitud kommertspankadele antava krediidi suuruse muutmist, väärtpaberite ja välisvaluuta ostu–müüki ja kommertspankade Eesti Pangas hoitavate kohustuslike reservide muutmist. Need kõik olid sel ajal reaalsemad kui omavaluuta emiteerimine, mis oli esialgu ainult tulevikuunistus.

Seadus hõlmas nii keskpanga kui ka äripangad. Süsteemile kõigiti nüüdisaegse iseloomu pidi eelnõule ettevalmistajate arvates andma keskpanga täielik sõltumatus valitsusest ja allumine ainult parlamendile. Eelnõu esialgses projektis oli see selgesõnaliselt väljendatud: Eesti Pank on valitsusest sõltumatu ja annab aru ainult kõrgeimale riigivõimuorganile.

Ülemnõukogus vastuvõetud seaduses oli seda määratlust “pisut” muudetud. Sellest olid üle käinud – ei tea kus, kas ülemnõukogu juriidilises osakonnas või kusagil mujal –, mõned sügavalt sissejuurdunud nõukogulike mõtlemisharjumustega asjatundjad, keda nähtavasti hirmutas keskpanga nii suur iseseisvus. Et keskpank võiks olla valitsusest täiesti (!) sõltumatu ja sellele üldse (!) mitte alluda, tundus neile nähtavasti juriidiliselt mõeldamatu!

Mitte lihtsalt põhimõtteline vägikaikavedu

Omamata ettekujutust rahasüsteemide ja nende teooria viimase aja arengust maailmas, olid nad parandanud eelnõu sõnastuse selliseks, nagu see nende arusaamist mööda võis enam-vähem olla: "Eesti Pank on iseseisev asutus, kes annab oma tegevusest aru Eesti NSV kõrgeima riigivõimuorgani ees" (§ 7). Just niisugune oli sõnastus kehtima pandud seaduses.

Rääkimata sellest, et jäi segaseks, mis on "iseseisev asutus", oli täiesti ilmne, et keskpanga seisund oli sellega ebarahuldavalt määratletud. Iseseisvaid asutusi on riigis palju. Keskpangal kui ühel paljudest iseseisvatest asutustest ei olnud seega mingeid erioigusi, mis on keskpangale tema põhiseadusest tulenevate ülesannete täitmiseks vältimatud. Ka aruandekohustuslikkus parlamendi ees oli üpris ebamääraselt sõnastatud, sest polnud öeldud, et keskpank annab aru ainult parlamendile ja kellelegi teisele ta oma tegevusest aru ei anna.

Mure, et Eesti Pank kujuneb äkki liiga iseseisvaks ja hakkab oma võimu võib-olla mingis mõttes kuritarvitama, paistis välja mitmest muustki seaduse osast. Näiteks oli ette nähtud viis tähtsat seaduseparagrahvi, mida Eesti Pank tohtis rakendada ainult pärast kommertsbankadega või nende liitude ja assotsioonidega konsulteerimist (§ 7). Mingeid sanktsioone, kui Eesti Pank äripankadega ei konsulteeriks ja kehtestab nende suhtes mingisuguseid nõudeid, ei olnud seaduses küll ette nähtud, ent konsulteerimise kohustus ise piiras tugevasti panga tegevusvabadust.

Nagu järgnevad aastad näitasid, kujunes Eesti Panga eriseisund muude asutuste seas hiljem terava diskussiooni aineks. See põhjustas palju mitmesuguseid arusaamatusi, muuseas justiitsministeeriumi taotluse uus, praegugi kehtiv Eesti Panga seadus põhiseadusvastaseks kuulutada.

Mõned ajakirjanikud püüdsid vaidlust Eesti Panga sõltumatuse üle iseloomustada kui akadeemilist vägikaikavedamist, millel ei ole suuremat praktilist tähtsust ja mis võib olla lahendatud nii või teisiti. Tegelikult oli see võitlus Eesti rahasüsteemi vankumatu stabiilsuse tagamise võimaluste eest. Kui võitlust Eesti Panga valitsusest sõltumatuse eest poleks võidetud, oleks olnud vähe tõenäoline, et me võinuks nüüd tõdeda: Eesti krooni kurss on tema käibeelaskmisest alates püsunud muutumatu ja taganud seega meie majandusliku arengu jaoks püsivalt rahuliku, rahapoliitiliste kriisideta olustiku.

Kas keskpanga- või valitsusepangasüsteem?

Olgugi mitmeti pealiskaudne, ebatäiuslik ja isegi vastuoluline, tagas ülemnõukogus 1989. aasta viimastel päevadel suure kiiruga vastuvõetud pangaseadus piisava õiguslikult reguleeritud keskkonna, milles viisime järgmistel aastatel läbi õnnestunud rahareformi ja rajasime uue, turumajanduse oludele sobiva keskpangasüsteemi alused. Likvideerisime Nõukogude raha- ja pangasüsteemi ajal, mil keskpanga volituste kohta kehtis too ebatäiuslik, osalt vananenud ja vastuolusid sisaldav pangaseadus. Et see osutus võimalikuks ja ei tekkinud mingisuguseid suuremaid põhimõttelisi ega organisatsioonilisi tõrkeid, tõendab selle seaduse töövõimelisust. Raske on öelda, kas tol segasel ajal paremat ja

sisemiselt tasakaalustatumat seadust olekski ülemnõukogul olnud võimalik vastu võtta. Ja kui ilmtingimata olekski tahetud paremat seadust teha, kui palju selle ettevalmistamine ja menetlemine oleks aega nõudnud.

Töötades 1989. aastast kehtiva pangaseaduse alusel, oldi muidugi kogu aeg teadlik selle puudustest. Ajapikku hakkasid need endast aina rohkem märku andma. Enne Vene okupatsiooni kehtis Eestis kaks põhilist pangaseadust – Eesti Panga kui keskpanga seadus ja krediitiasutuste seadus, mis käsitles kõiki teisi panku. Selle poole püriti nüüdki. Esiteks oli ette nähtud korraliku keskpangaseaduse ettevalmistamine, sellele pidi järgnema krediitiasutuste seaduse koostamine.

Kui sain 1991. aastal panga nõukogu liikmeks, oldi keskpanga uue seaduse eelnõu koostamisega nõukogu esimehe Ants Veetõusme juhtimisel juba ametis ja mõndagi oli jõutud ka ära teha. Et selle eelnõu peab koostama panga nõukogu ja seda ei saa anda mingi teise kollektiivi teha, oli ainuvõimalik kahel põhjusel. Esiteks polnud meil juriste, kes oleksid tundnud üldjoonteski tänapäeva Lääne pangandusõigust, teiseks oli kujunemas ja osalt juba kujunenud terav vastasseis rahandusteadlaste ja justiitsministeeriumi vahel. Seal istuvad tegelased oleksid tahtnud uut Eesti raha- ja pangasüsteemi näha endise Nõukogude raha- ja pangasüsteemi enam-vähem täpse koopiana, mille ainus erisus oluks, et seda juhitaks mitte Moskvast, vaid Toompealt.

Kogu panga nõukogu ühel meelel

Valitsusele alluva emissioonipangaga rahasüsteem, teisiti nimetatult riigipangasüsteem, oli juba ammu ajast ja arust. Vajadus seda asendada oli olnud mitmel korral kõne all isegi juba endises NSV Liidus, ent ikka oli seda edasi lükatud. Viimasena põhjendas uuenduse edasilükkamise vajadust – sest Nõukogude riigisüsteem ei olnud selleks veel valmis (!) –, üleliiduline rahandusminister Vladimir Pavlov, kes hiljem sai kuulsaks putši korraldada üritanud valitsuse peaministrina. Missugust osa mängis hiiglasliku punaimpeeriumi majanduslikul kokkuvarisemisel valitsuse juhitud inflatsiooniline emissioonipoliitika, ei vaja erilist seletamist. Soovitused rajada iseseisvunud Eestis selline rahasüsteem tundusid esialgu nii võhiklikud, et neid ei olnud põhjust tõsiselt võtta. Ent varsti selgus, et neid tuleb võtta väga tõsiselt.

Rahvusvahelistest kogemustest oli teada, et riigipangasüsteem ei suuda alati tagada raha stabiilsust, eriti mitte oludes, kus valitsused suhteliselt lühikeste vaheaegade tagant vahelduvad. Valitsustel on vähegi ebanormaalsemates majandusoludes (aga meie majandusolud olid tollal normaalseist kaugel) alatine rahapuudus, mis ajendab neid kulutama rohkem, kui võimalused lubavad, ja vastavalt ka rahatahti rohkem käibesse laskma. Seda suudab vältida ainult niisugune rahasüsteem, kus raha emiteeriv pank – keskpank – on valitsusest täiesti sõltumatu ega allu viimase korraldustele.

Euroopa Liit oli juba ammu otsustanud keskpangasüsteemi kasuks. Sellega liitunud riigid, kus varem oli valitsenud riigipangasüsteem, olid üle läinud keskpangasüsteemile. Uutelt liiduga ühineda soovivatelt riikidelt eeldati, et nende keskpangad oleksid valitsustest sõltumatud. See oli üks liitu astumise tähtsaimaid eeldusi. Ehkki 1993. aastal polnud Eestis

Euroopa Liitu astumine veel lähemate päevade küsimus – selleni jõudsimine alles kümnekonna aasta pärast –, oleks olnud äärmiselt ebamõistlik hakata rajama rahasüsteemi, millest tulnuks loobuda, kui Euroopa Liiduga ühinemine muutub aktuaalseks.

Kõik Eesti Panga nõukogu liikmed olid üksmeelsed, et Eestis tuleb rakendada kindlalt keskpangasüsteemi. See põhimõte oli fikseeritud juba vanaski pangaseaduses, ehkki mitte küllalt selgesti sõnastatud kujul. Uue seaduse eelnõu püüti koostada algusest peale selles vaimus, et keskpanga sõltumatus valitsusest oleks selgemalt väljendatud kui seni kehtinud pangaseaduses.

Keskpanga sõltumatuse idee vastased

Justiitsministeerium oli Eesti Panga valitsusest sõltumatuse suhtes vastupidisel arvamusel – uues seaduses peaks olema selgesti väljendatud Eesti Panga alluvus valitsusele, et langeksid ära keskpanga mis tahes n-ö omavolitsimine ja seaduse sellised tõlgendamisvõimalused, nagu võiks valitsuse ja raha emiteeriva panga vahel olla ka teistsugune. Mõisteid valitsuse- ehk riigipanga- ja keskpangasüsteem justiitsministeeriumis ei tundud ega kasutatud, neisse kui ebaolulistesse “mittejuriidilistesse” mõistetes ei soovitud isegi mitte süveneda. Justiitsministeeriumi arvates oli esma- ja ainutähtis, et valitsemisvõim ehk teiste sõnadega täidesaatev võim kuuluks jagamatult valitsusele.

Sellise vaatekoha esindajad oskasid põhiseadust nii lugeda, et tuldi välja väitega: põhiseaduses olevat täidesaateva võimu jaotamatuse ja selle ainuüksi valitsusele kuulumise põhimõte kirjas just nii, nagu neile meeldis seda tõlgendada. Valitsusest sõltumatu keskpank oli justiitsministeeriumi juhtjuristide arusaamist mööda Eesti põhiseaduse järgi võimatu. Iga katse sellist süsteemi rajada oli nende arvates põhiseadusega vastuolus ja seda ei saanud sallida.

Erinevalt nimekatest juristidest ei suutnud majandusteadlased põhiseadusest leida sõnagi täidesaateva võimu jaotamatuse kohta. Küll oli aga võimatu jätta põhiseadusest välja lugemata, et riigi rahapoliitikat, mis hõlmab riigi täitevvõimu olulisi funktsioone, teostab mitte valitsus, vaid keskpank. Et asi täiesti ühemõtteliselt selge oleks ja edaspidi keerutamisteks võimalusi ei jääks, sõnastasime eelnõusse eraldi paragrahvi (§ 3) pealkirjaga “Eesti Panga sõltumatus”, mis kõlas nii:

“Eesti Pank tegutseb muudest riigiasutustest sõltumatult. Ta annab oma tegevusest aru Riigikogule, ei allu Vabariigi Valitsusele ega ühelegi teisele täidesaatevale riigivõimuasutusele.”

Põhimõtteliselt oli see sama määratlus mis 1989. aasta pangaseaduses, ehkki nüüd palju konkreetsemalt sõnastatud ning ei võimaldanud enam mingisugust kaksipidimõistmist.

Panga rolli majanduspoliitikas määratlesime eraldi paragrahvis (§ 4), nägime selles ette, et “Eesti Pank osaleb riigi majanduspoliitikas iseseisva raha-, krediidi- ja panganduspoliitika teostamise kaudu. Eesti Pank annab Vabariigi Valitsusele nõu raha-, krediidi- ja

panganduspoliitika küsimustes. Valitsus ei langeta olulisi majanduspoliitilisi otsuseid ilma Eesti Panga seisukohta ära kuulamata”.

1989. aastast kehtinud pangaseadus kohustas Eesti Panka konsulteerima mitmes tähtsas küsimuses äripankadega. Jätsime selle nõude eelnõust välja ning kohustasime selle asemel hoopis valitsust konsulteerima keskpangaga enne tähtsate finantspoliitika küsimuste otsustamist.

Katse keskpangasüsteem kummutada

Kaalusime panga nõukogu istungeil seda sõnastust mitu korda ja põhjalikult. Ülo Uluotsal oli ülemnõukogust kogemusi, kuidas esialgu väga üheselt sõnastatud seadusetekst võib mõne tühisena näiva paranduse tegemisel oma mõtte kaotada või isegi vastupidise sisu omandada. Ta oli mures, mis juhtub, kui seda sõnastust hakatakse valitsusasutustega niisuguses vaimus kooskõlastama, nagu see Vene ajast kombeks oli saanud. Sellest elutarkusest juhindudes soovitas ta püüda ütelda küll sama, ent nii, et see üheski valitsusasutuses ei tekitaks protesti ega soovi seaduse sõnastust parandama ja ebamäärasemaks muutma hakata. Katsetasime mitmesuguseid sõnastusversioone, ent paremat ja “pehmemat”, mis sama oleks ära öelnud, ei õnnestunud siiski leida.

Kui eelnõu viimaks kõigi nõukogu liikmete – nõukogusse kuulusid Raimund Hagelberg, Rudolf Jalakas, Siim Kallas, Uno Mereste, Ivi Proos, Mart Sõrg, Ülo Uluots, Ants Veetõusme ja Madis Üürrike – arvates valmis oli, esitasin selle Riigikogu menetlusse, ilma et oleksime üritanud seda eelnevalt kooskõlastada valitsuse või justiitsministeeriumiga. Selle katse kindel ebaõnnestumine, et mingit kooskõlastust ei oleks saadud, oli ju ette teada!

Möödus ainult paar päeva, kui Riigikogu juhatusele saabus justiitsministri Kaido Kama ja ministeeriumi kantsleri Mihkel Oviiri allkirjaga kiri, mis algas sõnadega: “Edastame teile ekspertarvamuse Riigikogu liikme hr Uno Mereste esitatud Eesti Panga seaduse eelnõu kohta.” Arvamuse oli koostanud kaheksaliikmeline ekspertide grupp, mis oli ministeeriumis moodustatud põhiseadusest otseselt tulenevate seaduste eelnõude läbivaatamiseks. Grupi juht oli Tartu Ülikooli professor Ilmar Rebane, kes oli tuntud kriminaalõiguse hea asjatundjana.

Meile teadaolevail andmeil ei kuulunud selle grupi koosseisu ainsatki liiget, kellel oleks olnud arvestamisväärseid teadmisi mittenõukogulikust majandus- või veel vähem rahandus- ja pangandusõigusest. Oma koosseisu sisulist ebapädevust taipas komisjon vist isegi, sest kohe arvamuse algul oli vihjatud sellele, et eelnõu on vaadeldud ainult riigiõiguslikust ja normitehnilisest aspektist. Niisiis – puhtalt riigiõiguslik analüüs, nagu majandust ei olekski olemas ja nagu poleks selle mõistlikul õiguslikul korraldamisel riigiõiguse seisukohalt ka mingisugust tähtsust!

Ekspertide arvamus oli just niisugune, nagu varasematest kõnelustest teadsime selle tulevat. Väideti, et eelnõu seadvat Eesti Panga kõrgemale ülejäänud seadustest ja isegi põhiseadusest, et pank olevat seatud kõrgemale ka kohtuvõimust, millega olevat anastatud suures ulatuses põhiseaduse järgi ainult kohtule kuuluvat võimu. Kohustusega kontrollida

äripankade tegevust olevat valitsuselt ära võetud ja Eesti Pangale üle antud suur osa valitsuse põhiseaduslikest õigustest jne.

Ehkki selles kurjas arvamuses ei olnud midagi sisuliselt eriti tõsiselt võetavat, väljendas see ikkagi kõrge valitsusasutuse seisukohta ja seda ei saanud niisama kõrvale heita.

Selgitustöö kandis head vilja

Võtsin endale aega ja töötasin igaks juhuks veel kord läbi nii tolles ametlikus pöördumises kui ka ajakirjanduses avaldatud seisukohad Eesti Panga seaduse arvatava põhiseadusega vastuolus olemise kohta. Töötasin oma kabinetis Eesti Pangas mitu nädalat järjest hiliste õhtutundideni ja vahel isegi üle kesköö suure kuhja kirjanduse kallal, mis puudutas Euroopa rahasüsteeme ja pangandusõigust. Et küsimus oli meie eelnõu vastuolulisusest põhiseadusega, vaatasin mälu värskendamiseks uuesti läbi ka mitu Lääne autorite konstitutsiooniõiguse õpikut ja käsiraamatut.

Et veidigi mõista, miks meie nimekad juristid said olla põhiseadusest niisugusel arvamusel, nagu nad olid, tutvusin uuesti ka mõnede Nõukogude õigusteoreetikute konstitutsioonikäsitlustega. Üliõpilasena olin eksamiteks valmistumisel lugenud neid tekste tülgastusega – neis püüti paljude tõe- ja loogikamoonutustega tõestada tollal stalinlikuks nimetatud konstitutsiooni tingimatut kehtimist, ehkki oli avalik saladus, et paljud selle tähtsaimad punktid ei kehtinud. Nüüd tundusid nende käsitluste autorite mõttearendused, mida esitati tõsiteaduslike seisukohtade pähe, kurvalt naljakad ja sellistena omast kohast isegi natuke huvitavad.

Tulemused panin kirja artikli kujul, mida tutvustasin kõigepealt Siim Kallasele, kes oli tollal Eesti Panga president. Kallase arvates tulnuks artikkel kohe avaldada. Kahtlesin selle otstarbekuses, sest lugu oli liiga pikk ning kohati üleliia emotsionaalne ja terav. Mulle tundus, et see võinuks puudutada liiga isiklikult justiitsministeeriumi ekspertgrupi liikmeid, sealhulgas eriti selle juhatajat professor Ilmar Rebast, kelle isikule ma ei tahtnud varju heita. Leppisime Kallasega kokku, et esialgu anname artikli panga juriidilisse osakonda, kus vajaduse korral võiks selle argumente ja mõttekäike kasutada mõne õiendi või seletuskirja koostamisel. Mina võtsin ülesande artiklit ajalehes avaldamiseks lühendada ja mahendada, hoidudes seejuures sellest, et seda kellegi isiklikuks ründamiseks võiks pidada.

Ekspertarvamuse väidete ilmsest väljamõeldusest hoolimata tuli seda Riigikogus arutada. Aega ja energiat võttis palju, ent omamoodi oli sellest lõpptulemusena kasugi. Need Riigikogu liikmed, kes polnud varem selliste probleemidega kokku puutunud, said ülevaate, missuguses suunas on rahasüsteemid ja nende teooria Euroopas arenenud, missugused on Euroopa rahandus- ja pangandusõiguse nüüdisaegsed põhiseisukohad ja mille poolest nad lahknevad Nõukogude riigiõigusest, mille põhimõtteid justiitsministeeriumi eksperdid nii andunult kaitsesid.

Rahanduskomisjoni esimees Valve Kirsipuu, hariduselt majandusteadlane, ent mitte rahandusele spetsialiseerunud, tahtis olla täiesti kindel, et eelnõu seisukohad on ikka tõesti erialalt pädevad ja rahvusvaheliselt tunnustatavad. Ta palus nende kohta arvamust tuntud

Soome poliitikult ja Soome Panga kunagiselt peadirektorilt Harri Holkerilt. Holkeri kinnitas kõiki meie seisukohti ja avaldas pealegi valmisolekut tulla Riigikogusse sel teemal esinema, olles nõus vastama ka Riigikogu liikmete küsimustele. Kirsipuu jättis Holkeri Riigikogusse kutsumata, ent refereeris tema arvamusi ühel üldkogu istungil.

Selgitustöö, millega asjasse süvenenud Riigikogu liikmed paljastasid punktide kaupa justiitsministeeriumi ekspertide arvamuses sisalduvate tähtsamate väidete paikapidamatust, kandis head vilja. Eelnõu lõpphääletusel hääletas selle poolt 1993. aasta 18. mail 89 Riigikogu liiget, vastu ei olnud keegi. Ei olnud ka erapooletuid.

Õiguskantsleri otsus, mida ei vaidlustatud

Rõdult täiskogu istungit, kus Eesti Panga seadus vastu võeti, jälginud justiitsministeeriumi esindajad lahkusid rahulolematult. Nende hinnang toimunu kohta, mida nad ei jätnud välja ütlemata, oli ühemõtteline – Riigikogu demonstreeris järjekordselt oma karjuvat üldjuriidilist ja eriti riigiõiguslikku asjatundmatust. Lubati sellega mitte mingil juhul nõustuda ja viia asi selleni, et seadus, mis sest et see oli Riigikogus üksmeelselt vastu võetud, põhiseadusvastaseks kuulutatakse ja tühistatakse.

Üks lugupeetud ekspertidest – jäägu tema nimi siin meenutamata – ütles mulle Riigikogu fuajees enne lahkumist: “Teid, Mereste, on siiani ikka enam-vähem arukaks inimeseks peetud. Arusaamatu, kuidas te nüüd ometi ei mõista, kui lapsik on kujutleda, et mingi täitevvõimu teostav riigiasutus võib valitsusest sõltumatu olla. See ei ole riigiehituslikult lihtsalt võimalik.”

Asi ähvardas aina tõsisemaks minna.

Nagu lubatud, esitaski justiitsministeeriumi ekspertgrupp õige varsti õiguskantslerile taotluse kuulutada Eesti Panga seadus põhiseadusega vastuolus olevaks. 1993. aasta 20. juuni kirjas õiguskantslerile väideti:

“Eesti Panga seadus on kontseptuaalselt vastuolus põhiseadusega, kuna selle seadusega on Eesti Pangale antud täidesaatva riigivõimu avalikõiguslikud funktsioonid ning Eesti Panga raha-, krediidi- ja panganduspoliitika ei allu riigi majanduspoliitikale.”

Ega õiguskantslerigi ametkonnas olnud tollal rahandus- ja pangandusõiguse silmapaistvaid tundjaid, ent õiguskantsler Eerik-Juhan Truuvälja suhtumine oli mõnevõrra teistsugune. Ta tellis kõigepealt justiitsministeeriumi taotluse kohta uue ekspertarvamuse Riigiõiguse Instituudilt ja andis oma ametkonna inspektoritele ülesande tutvuda mõnede uuemate rahandus- ja pangandusõiguse käsiraamatutega, mida talle Eesti Pangast soovitati. Peamiselt Riigiõiguse Instituudi arvamusele tuginedes kujundas õiguskantsler oma seisukoha, mille järgi

Eesti Panga seaduses kontseptuaalset vastuolu põhiseadusega ei ole. Õiguskantsleri kirjas 8. augustist 1993 märgitakse: "Eesti Panga seadusega on konkretiseeritud Eesti Pangale põhiseadusega antud täitevvõimu funktsioone."

Õiguskantsleri ametkonnas oli seega osatud näha ja aru saada, et täitevvõimu monopoolselt valitsusele kuulumist pole põhiseaduses sätestatud – põhiseadus näeb ette hoopis täitevvõimu teatavat jaotatust põhiseaduslike institutsioonide vahel.

Eesti Panga seaduse kohta koostatud arvamuse kokkuvõttes oli lühidalt viidatud kolmele asjaolule, mis ei lubanud küsimust eriti kiirelt otsustada. Esiteks oli selleks tõsiasi, et tegemist oli eriti tähtsa, põhiseadusest tuleneva seadusega; teiseks on raha ja rahapoliitika Eestile uudsed ja keerulised küsimused; kolmandaks tekkis vajadus konsulteerida asjatundjatega.

Seda dokumenti lugedes ei saanud jääda märkamata, missugune kuristik haigutas justiitsministeeriumi ja õiguskantsleri suhtumise vahel. Justiitsministeeriumi juhtkonnas ega ekspertgrupis polnud kedagi, kes oleks tulnud mõttele, et tänapäeva turumajanduse rahanduses võib olla nõukoguliku õigusharidusega juristile midagi uutset. Seepärast ei pidanud nad vajalikuks ka midagi juurde õppida ega isegi mitte asjatundjatega konsulteerida. Nad pidasid endid viimase instantsi asjatundjaks asjus, mida nad ligilähedaseltki ei tundnud!

Ajalehe kaudu seadust kaitsma

Õiguskantsleri otsusega oli pikale ja kohati juba piinlikuks minema ähvardavale vaidlusele vähemalt esialgu punkt pandud. Edasi oleks keskpangasüsteemi võidud püüda kummutada veel sel teel, et asi Riigikohtusse edasi kaevata, mida justiitsministeeriumist ähvardatigi teha. Ei katkenud ka uue seaduse vastane kampaania ajakirjanduses. See näis mõneti isegi tuure juurde võtvat. Nüüd tundus, et on viimane aeg Eesti Panga seaduse kaitseks kirjutatud pikk artikkel avaldada. Ka lühendatud ja mahendatud kujul – nagu me artikli alapealkirjaga "Kas Eesti Panga seadus on põhiseadusega pahuksis?" 1993. aasta novembris avaldasime – osutus see piisavalt pikaks. Artikkel hõlmas Rahva Hääles kolm järjestikust joonealust (Mereste 1993). Õnneks ei olnud meie ajalehed tollal veel muudetud tabloidideks ja nii pikki artikleid vahel ikka avaldati.

Riigikohtusse justiitsministeerium asja siiski edasi ei kaevanud. Et ministeeriumi eksperdid oleksid oma põhimõttelisest eksitusest aru saanud, seda keegi kusagil ei väljendanud, ei suuliselt ega kirjalikult. Aga küllap nad sellest lõppude lõpuks millalgi aru said. Kui mitte enne, siis Eesti Euroopa Liitu astumise ettevalmistamise ajal. Siis selgus meie seaduste sõelumisel, et kehtiv Eesti Panga seadus vastab suurepäraselt Euroopa Liidu nõuetele. Ekspertide soovitude kohaselt "põhiseadusega kooskõlla viidud" seadus, kui neil oleks õnnestunud see Riigikogus läbi suruda, oleks osutunud Euroopa Liitu astumisel ületamatuks takistuseks. Ja muidugi ei oleks see tähendanud ainult ühe seaduse tühistamist ja uue kehtestamist, vaid juba aastaid toimunud pangasüsteemi ümberkorraldamist.

Eesti Pank sai 1993. aastal vastuvõetud seadusega igatahes õigusliku aluse töötada keskpangana kõigi sellele riigiasutusele tänapäeval omaste volitustega. See seadus kehtib põhimõtteliselt siiani.

Hämmastav, ent mitte ootamatu

Justiitsministeeriumis tollal tooni andnud juristide oskamatus aru saada, mis põhiseaduses rahapoliitika kohta on öeldud ja mida seal öeldud pole, oli hämmastav, ent mitte ootamatu. Põhiseaduse mõistmisega hädas olemises polnud neil aastail midagi imestada.

Mida kogu Vene okupatsiooni aja räägiti–kirjutati NSV Liidu ja Eesti NSV konstitutsioonist ja mida nime poolest kah nagu konstitutsiooniõiguseks peeti, ei taganud kellelegi õige arusaamise kujunemist ei põhiseaduse olemusest ega sellest, kuidas põhiseadust mõista ja õigesti tõlgendada. Kes kõike Nõukogude konstitutsioonist õpetatavat oma õpinguaastail väga tõsiselt võtsid, eriti need, kes seda nn õigust üliõpilastele õpetasid, pidid aja jooksul tahes–tahtmata omandama siseveendumuse, et tähtis pole mitte see, mis konstitutsioonis kirjas, vaid see, missugustest printsiipidest lähtudes ja kuidas seda tõlgendatakse. Tõlgendada tuli aga kõike nii, nagu kommunistliku partei ideoloogiline liin parajasti ette nägi.

Mida keerulisem oli sellisest tõlgendusest aru saada ja mida vähem see tundus konstitutsioonis kirjas olevaga loogiliselt kokku langevat, seda n–ö teaduslikum tõlgendus tõlgendajate arvates oli ja seda rohkem selle õpetamiseks – õigemini küll kuulajaile sõna–sõnalt pähetagumiseks – aega kulutati. Põhiseaduses kirjas olev ei lugenud midagi, ehkki seletati, et kogu elu NSV Liidus kulgeb ranges vastavuses konstitutsiooniga, maailma kõige demokraatlikuma ja inimestele suurimaid õigusi tagava põhiseadusega.

Justiitsministeeriumi ekspertide seisukohtade kriitikale pühendatud pikas artiklis väitsin, et nende arvamust mõjutasid ilmselt mingisugused poliitilised eesmärgid, mida püüti esitada põhiseaduslikkuse kaitsmise sildi all. Nentisin, et ekspertgrupi taotlustesse süvenedes võib kergesti tekkida mulje, et Eesti Panga seaduse tühistamisega ei taotleta mitte seda, mida öeldakse taotletavat, vaid tahetakse nõrgendada äripankade järelevalvet ja taastada riigis olukorda, mis valitses enne, kui Eesti Pank hakkas otsustavalt oma järelevalveülesandeid täitma ning panganduses rangete abinõudega korda jalule seadma.

Seadsin küsimuse: kellel oleks sellest kasu, kui Eesti Panga seadus peaks tõesti justiitsministeeriumi pingutuste viljana tühistatama? Vastus tundus üheselt selge: kasu oleks ainult neil, kelle oskamatu, kergemeelse või kuritahtliku tegevuse tagajärjel oli juba tekitatud tuhandetele hoiustajatele, aktsionäridele ja paljudele ettevõtetele tohutu suurt kahju ning kelle tegevust Eesti Pank oma seaduslike õiguste kasutamisega (inspekterimine, moratooriumid jne) oli hakanud häirima.

Diplomeeritud võhiklus ja muserdatud mõtlemine

Kahtlustusi, et justiitsministeeriumi ekspertgrupp ajab põhiseaduslikkuse kaitse sildi all kriminaalseid tegelasi soosivat poliitikat, oli ajakirjanduses varemgi avaldatud, see ei olnud

minu avastus. Mina ainult vihjasin sellisele võimalusele, avaldades ühtlasi mõtet, et kuritegevuse ilmset mahitamist on siiski raske uskuda, kui arvestada, et grupi koosseisu kuuluvad enamikus väga lugupeetud inimesed.

Varsti pärast artikli ilmumist hakkasin kahtlema, kas ma polnud ekspertidele siiski ülekohut teinud. Mis poliitilised taotlused need ikka olla said, mis neid olid inspireerinud? Ka kriminaalsete eesmärkide taotlemine tundus väheusutav. Võib-olla nägin oma polemiseerimistuhinas asju vales valguses ja süüdistasin alusetult inimesi, kes talitasid nii, nagu neile nende südametunnistuse kohaselt ainuõige tundus?

Jõudsin pärast põhjalikumat süvenemist järeldusele, et ekspertide vastuseis keskpangasüsteemile tulenes Vene ajal hästi äraõpitud ja aastatega harjumuseks saanud mõtlemisviisist. Tegemist võis olla millegi sellisega, mida pedagoogid nimetavad õpitud oskamatuses või sellele väga lähedase nähtusega – järeldustega, millele juhib inimest marksistlike käsituste tuupimisega muserdada saanud mõtlemine. Seejuures ei juhi vääratele tulemustele mitte marksistlik-leninlikud käsitused ise, neist hoidutakse teadlikult, vaid nende käsituste põhjendamisel kasutatud mõttekäikude järjestus, millega on harjutud ja millest ei suudeta vabaneda.

Professor Vaabel tegi esimestel sõjajärgsetel aastatel Tallinna Polütehnilise Instituudi majandustudengitele peetud finantsõiguse loengutes mõnikord pikki ekskursse majandusajalukku, kaldudes sellega programmiküsimustest ilmselt kõrvale. Ta refereeris meile probleeme sõjaeelsest Eesti tegelikkusest, tehes seda vahel vägagi kriitilises meeles. Mitmeid meilegi nimepidi, ent siiski ainult nimepidi tuntud omaaegseid tegelasi nimetas ta diplomeeritud võhikuteks. Nendega olnud tal majandusministeeriumis ministri asetäitjana töötamise aastail aeg-ajalt väga raske võidelda ja nende pakutud lahendused jäänudki mõnikord peale, tekitades majandusele nimetamisväärset kahju. Meile, üliõpilastele, olid need probleemid kauged. Kui need aktuaalsed olid, istusime meie alles algkoolipingis. Me ei olnud nende mõistmiseks piisavalt ette valmistatud ja nende tutvustamise aeg läks minu ja enamiku teistegi üliõpilaste jaoks raisku. Tema suhtumine diplomeeritud võhiklusse jäi aga hästi meelde.

Võideldes Eesti Panga seaduse pärast justiitsministeeriumi ekspertidega, arvasin lõpuks olevat ammendavalt aru saanud, mida Vaabel diplomeeritud võhikluse all oli mõelnud. Ja aru saanud, kui raske see võitlus on ning et vahel võivad diplomeeritud võhikud tõesti peale jääda ja tekitada oma süüdimatuses suurt majanduslikku kahju.

Kaks saatuslikku mõtlemisviga

Professor Vaabeli kahesõnaline määratlus – diplomeeritud võhiklus – kõlbas aga siiski ainult toimunu nimetamiseks, mitte seletamiseks.

Mõtlesin pikalt, millest võis ikkagi tulla, et eksperdid, mõned neist isegi õigusteaduse doktorid, sattusid põhiseadust mõistma nii, nagu nad seda olid mõistnud. Lähtusin oma analüüsikatsetes eeldusest, et nad olid toiminud kindlasti heas usus, nagu juristidel on tavaks ütelda; ilma taotluseta sihilikult Eesti majandust kahjustada või mingiteks

mahhinatsioonideks soodsaid tingimusi luua. Jõudsin pikkade mõtisklustega järeldusele, et eksituse põhjustasid kaks mõtlemisviga.

Esiteks tingis seda Nõukogude konstitutsiooniõiguse õppimisel ülikoolipingis ja hiljem praktikas omandatud kogemustega kinnistunud arusaam, nagu tuleks konstitutsiooni tõlgendada väljast sissepoole, s.o mingi konstitutsioonivälise teooria või loosungi alusel. Sellele väljastpoolt haaratud teooriale vastavalt seletatakse kõike konstitutsiooniga seotut, sellal kui õige on vastupidine ehk n-ö seest väljapoole lähenemisviis, millega mis tahes õiguskäsitusi hinnatakse nende vastavuse alusel konstitutsioonis öeldule.

Kommunistlik partei juhendus oma propagandas ehk rahva poliitilisel “kasvatamisel” teadupärast põhimõttest “Mitte tõe tunnistada, vaid vale tõeks tunnistada!”. Rahvale ei peetud näiteks võimalikuks öelda, et mitmed inim- ja kodanikuõigused, nagu sõna- ja trükivabadus, NSV Liidus ei kehti, ehkki konstitutsioonis öeldi nad kehtivat. Selle asemel väideti, et kõik konstitutsioonilised õigused kehtivad ja püüti iga laadi seletamisviguritega näidata, et nad tõesti kehtivadki. Konstitutsiooniväliseks printsibiiks, millest seejuures juhitudi, oli loosungiline väide, et NSV Liidu kodanikud on kõige vabamad ja õnnelikumad inimesed maailmas, ehk nagu seda väljendasid Lebedev-Kumatši sõnad neil aastail kuulsas Dunajevski laulus:

” ... sellist maad maailmas teist ei leidu,
kus nii vabalt hingata võib rind.”

Poliitiliselt piisavalt “haritud” inimesele, kes oli vajalikul määral eelhäälestatud ehk uimaseks räägitud, võiski mõnel puhul näida, et inim- ja kodanikuõigustega on sotsialistlikus ühiskonnas kõik korras ja kurtmine nende rikkumise pärast alusetu. Seda kinnitasid nagu ühest suust ka kõik vähegi tunnustatud Nõukogude juristid, kelle leidlikkusel, kuidas must valgeks rääkida, ei olnud piire.

Antud juhul polnud meie ekspertide seisukoha kujul tegemist muidugi mingi ideoloogilise tõemoonutamise taotlusega. Poliitiline olukord oli okupatsiooniaegsega võrreldes kardinaalselt muutunud, ei eeldanud enam tõe moonutamist ega soosinud seda. Ent minevikuline suhtumine põhiseaduse teemal arendatavatesse mõttekäikudesse ja seejuures rakendatav mõtlemisviis oli säilinud.

Põhiseadusvälise idee alusel

Sisseharjunud mõtteviis eeldas mitte kõige tõlgendamist põhiseadusest lähtudes (s.o seest väljapoole), vaid põhiseaduse tõlgendamist mingi “üldisema” ja “kõrgema”, põhiseadusest väljaspool seisva idee alusel. Harjunud põhiseaduse väljast sissepoole tõlgendamisega, lähtusid eksperdid oma arvamuse kujundamisel konstitutsioonivälisest ideest, et täidesaatev võim peab riigis kuuluma jaotamatult valitsusele.

Kust see täidesaateva võimu jaotamatuse idee oli saadud, eksperdid ei öelnud ja kõrvalseisjal on seda tagantjärele lootusetu kindlaks teha. Eesti põhiseadusest see igatahes ei tulenenud. Võib-olla oli see tuletatud kolme võimu lahususe teooria väärist mõistmisest, mis oli

selliseks kujunenud samuti okupatsiooniajal. Kõige tõenäolisem on siiski, et täitevõimu jaotamatuse idee oli lihtsalt üldistus NSV Liidu totalitaarsest võimupraktikast (ehk tolleaegse terminiga riigiehitusest), kus kogu võim kuulus parteile ja valitsusele (tegelikult ainult parteile!) ja lõppinstantsis isegi ainult ühele inimesele – partei peasekretärile.

Täitevõimu jaotamatult valitsusele kuulumise seisukohast tunduski ministeeriumi ekspertidele, et rahapoliitika kui täidesaatva võimu funktsioonide usaldamine keskpangale on põhiseadusega vastuolus ehk riigiehituslikult võimatu, nagu mulle veendunult deklareeriti päeval, kui Riigikogu oli Eesti Panga seaduse üksmeelselt vastu võtnud. Auväärsete ekspertide hüpnootiseeritus täidesaatva riigivõimu jaotamatuse ja ainult valitsusele kuulumise ideest oli nii täielik, et nad unustasid tähele panna Eesti põhiseaduse sätteid, mis näevad ette just täitevõimu jaotatust, sealhulgas rahapoliitikaga seotud täidesaatva riigivõimu teostamise usaldamise ainult keskpangale.

Teiseks reetsid lugupeetud riigiõiguse asjatundjad, et nad arvatavasti ikka sellesama okupatsiooniajal omandatud väära mõtlemisstiili ja harjumuseks saanud nn riigiehituslike kujutluste mõjul ei suutnud eristada, mis on valitsus ja mis on riik. Neil jäi kahe silma vahele lihtne tõsiasi, et valitsus on ainult üks, ehkki äärmiselt tähtis põhiseaduslik institutsioon riigis ja et peale selle toimib veel teisi põhiseaduslikke institutsioone, seetõttu on valitsuse poliitika ainult osa riigi poliitikast. Nad arutlesid ülilihtsustatult, et kui keskpang ajab valitsusest sõltumatut rahapoliitikat, siis Eesti Panga raha-, krediidi- ja panganduspoliitika ei allu riigi majanduspoliitikale. See oli nende hinnangu kohaselt vastuolus põhiseadusega, ehkki Eesti põhiseaduses pole öeldud, et keskpanga raha- ja panganduspoliitika peaks alluma valitsuse poliitikale.

Kui eksperdid oleksid olnud harjunud tõlgendama põhiseadust seest väljapoole, oleksid nad märganud, et kuna keskpang on põhiseaduse järgi riiklik institutsioon, kellele on ainsana usaldatud Eesti raha-, krediidi- ja panganduspoliitika ajamine, mida ükski teine riigiasutus (kaasa arvatud valitsus!) ei ole volitatud ajama, siis keskpanga poliitika ongi riigi raha-, krediidi- ja panganduspoliitika ehk vastav osa riigi majanduspoliitikast.

Pikaajalise ajupesu tagajärg

Kogu suureks paisutatud ja pikale venitatud pahandus Eesti Panga seadusega oli tingitud seega ekspertide poolt okupatsiooniaegsetes totalitaarsetes oludes hästi omandatud väärtest mõtlemisharjumustest. Ekspertid ise ei oleks arvatavasti selle järeldusega nõustunud, kui neile seda oleks tutvustama mindud, mida loomulikult ei üritatudki. Nad poleks oma eksituse sellist tekkepõhjust kindlasti mitte uskunud ja eks seda mingis mõttes raske uskuda olegi.

Eiki Nestor on meie poliitikutest üks väheseid, kes on vaevunud juurdlema selle üle, kuidas Vene okupatsiooni aastate massiline poliitiline kasvatustöö, mille raames esitatud väiteid rahvas küll üldiselt ei uskunud, on siiski avaldanud kauaks püsima jäänud mõju inimeste mõtlemisviisile. Eiki Nestor on esitanud võimsa üldistuse, et “Nõukogude võim steriliseeris meie mõistust rohkem, kui me seda tahame uskuda”, nagu võib lugeda tema esseest “Paar

ääremärkust Frank Zappa küsimuses endistele Eestimaa Kommunistliku Partei liikmetele” (Nestor 2006a).

Selle üksikasjalikul uurimisel ja seletamisel, milles nood “mõistuse steriliseerimise” tulemused on avaldunud aastaid pärast Nõukogude võimu kokkuvarisemist ja avaldavad tuntavat mõju ajuti veel praegugi, on meie intellektuaalse keskkonna tervistamisel ülimalt suur tähtsus. Kõrgesti õpetatud juristidest ekspertide kaljukindel seisukoht Eesti Panga seaduse ja põhiseaduse arvatavast vastuolulisusest võiks olla hea näiteaines probleemistikku süvenemisel. Muidugi hõlmab see probleemistik mitte ainult õigusloome küsimusi, vaid nähtusi väga paljudelt elualadelt, mille enamikul pole seaduste ja nende tõlgendamisega mingit otsest seost.

Kahjuks on seda laadi mõtlemispsühholoogiliste probleemide uurimisega vähe tegeldud ja on ka neid, kes peavad uuringuid isegi tarbetuks. Kui tsiteerida veel kord Eiki Nestorit, on meil veel kahjuks küllalt palju inimesi, “kes veendunult lähtuvad arusaamast, et viiskümmend aastat Nõukogude võimu jättis meie ajud pesemata” (Nestor 2006b).

Põhiseaduslikkusevaidluse epiloo

Ekspertgrupi juht Ilmar Rebane oli Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lugupeetumaid professoreid. Teda ümbritses Eesti Vabariigi omaaegse õiguskantsleri Anton Palvadre nõuniku aura. Rebasega ei olnud mul minu ülikoolis töötamise aastail nii lähedasi suhteid nagu vanade juuraprofessorite Leo Leesmendi, Helmut Kadari või Elmar Ilusaga, kellega veetsime vahel pikki ja huvitavaid, mulle erakordselt harivalt mõjunud tunde. Rebasega olid meie omavahelised keskustelud enamasti suhteliselt lühikesed püstijalajutud, ent võimatu oli nende kestel tähele panemata jätta tema minule suunatud heasoovlikkust ja siirast huvi selle vastu, mida ma teen ja mõtlen.

Eriti Tallinna tööle asununa, kui ma rabelesin esimesi aastaid suure kateedri juhatamisega, pidin korduvalt tänuga tagasi mõtlema mitmetele Ilmar Rebase ütlustele, mis olid pillatud enamasti sundimatus keskustelus, ent nüüd kasutatavad nagu vanema teadusemehe head nõuanded, kuidas inimestega, eriti teadus- ja õppejõutööga tegelevate inimestega suhelda. Mul oli seepärast algusest peale väga ebameeldiv juhtida võitlust tema ekspertgrupi tegevuse vastu, paljastada ekspertide asjatundmatust ja kummutada nende nõukogulikest mõtlemisharjumustest tingitud hinnanguid.

Aeg-ajalt oli tunne, nagu peaksin välja astuma lähedase sõbra vastu. Meenus isa elutarkus, mida ta tihti oli korranud: “Ära eales löö seda kätt, mis on olnud kunagi sinu abistamiseks välja sirutatud!” Nüüd tundus mõnikord, et eksin soovitus vastu, millest ma muidu olen püüdnud kogu elu juhinduda. Ent tegemist oli ülimalt tähtsa küsimusega, millest olenesid meie majanduse edasised arengueeldused. Tuli teha kõik, et mitte korrata vigu, mida meil oli tehtud pärast Vabadussõda ja mis olid põhjustanud lõpuks omaaegse Eesti vääringu katastroofi. Peaaegu neidsamu vigu kordasid nüüd mitmed äsja sotsialismiikkest vabanenud riigid ja polnud mingit garantiid, et neid ei oleks hakatud kordama ka Eestis, kui meil oma rahasüsteemi aluste rajamisel ei oleks õnnestunud nende vigade kordamise ahvatlusi ja võimalusi ära lõigata.

Kui palju Ilmar Rebane ekspertgrupi pangandusalaste seisukohtade väljatöötamisega isiklikult kokku puutus või missugune ja kui suur osa neist arvamustest pärines otse temalt, ei olnud teada. Teada oli, et Tallinnas, kus ta harva käis, täitis tema ülesandeid enamasti Ando Leps, kes oli ekspertkomisjoni aseesimees ja esines ka ajakirjanduses Eesti Panga seaduse eelnõu ründajana. Võib-olla ei olnud neis ekspertarvamustes ükski rida Rebase kirjutatud. Aga grupi arvamustele kirjutas ta alla ja sellega olin sattunud olude sunnil teravalt kritiseerima vanemat, minusse hästi ja südamliselt suhtunud härrasmeest, kellest ma väga lugu pidasin ega oleks mingil tingimusel tahtnud teda ja tema teaduslikku või erialalist autoriteeti kas või kergeltki riivata.

Pärast seda, kui intsident Eesti Panga seadusega oli alanud, ei olnud meil Ilmar Rebasega isiklikke kokkupuuteid. Sugenes mulje, et meie headel suhetel on lõpp, ja tõenäoliselt igaveseks.

Kord järjekordselt Tartus olles kohtusin linna raekojas üle pikema aja Aino Lukasega. Olime Ainoga head tuttavad juba minu üliõpilasaastail. Viibisime mõne aja jooksul suhteliselt sageli koos seltskonnas, kunu kuulusid ka Ardi Liives, Thea Arnover, kellest sai hiljem Thea Liives, Inna Taarna, Mai Mering ja mõned teised, kas oma töö või huvide kaudu olid seotud teatri ja kirjandusega. Kui Aino isa, kindral Lukas arreteeriti, kadus Aino äkki silmapiirilt. Arvasime temagi kuhugi laagrisse olevat toimetatud. Tegelikult läks ta Gruusiasse, ilma et oleks sellest kellelegi midagi ette teatanud või sealt kellelegi kirjutanud. Nii pääses ta mis tahes tagakiusamistest. Aino oli omal ajal isaga suviti Värskas Eesti sõjaväe suvelaagris viibides hakanud tegelema ratsutamise ja paistnud silma mõnel otse sõja järel toimunud üleliidulisel ratsaspordivõistlusel. Gruusias ootasid teda ees sama spordiala harrastavad sõbrad, kes aitasid tal leida tööd ratsutamistreenerina. Kui ta mõni aasta pärast Stalini surma Eestisse tagasi ilmus – töötasin siis Tartus –, kuulasime meie Emajõe tänava korteris mitu õhtut tema muljeterohkeid jutte elust ja tööst nende aastate Gruusias. Nüüd oli Aino Lukas Tartu linnavolikogu esimees. Eraelus oli ta Ilmar Rebase abikaasa.

Aino kutsus mind koos abikaasaga õhtul enda poole külla, polnud me aastaid saanud pikemalt mõtteid vahetada. Ütlesin, et tuleksin meeleldi, ent kas ta on selle kutse esitamisel mõtelnud ka sellele, et Ilmar võib-olla ei taha mind silmaotsaski näha. Aino kinnitas vastupidist. Neil olevat viimasel ajal Ilmariga korduvalt minust juttu olnud ja just Ilmar oli avaldanud hiljaaegu mõtte, et huvitav oleks Merestega jälle üle pikema aja kohtuda. See tuli mulle meeldiva üllatusena. Loomulikult võtsin ma pärast sellist üllatust Aino kutse vastu.

Õhtul istusimegi nende Aardla tänava korteris Aino kaetud mõnuses kohvilauas. Sellel ilutses ka õige paljude tärnidega konjakipudel, mis ei jäänud kauaks suletuks. Olin veel nende korteriukse taga mõtelnud, et võib-olla oleks olnud siiski targem vabandada ja mitte tulla – mine tea, kuidas meil pärast nii teravat arvamuste kokkupõrget õnnestub ühist jutuainet leida. Nüüd ei olnud sellega mingisuguseid raskusi. Õhtu kulges nii, nagu sellised õhtud vanade heade tuttavate vahel ikka kulgevad. Eesti Panga seadusest ja selle põhiseadusvastasusest meil juttu ei olnud. Nii me ka lahusime, ilma et kumbki meist oleks meievahelisi suhteid kuidagi klaarima hakanud. Need suhted tundusid juba niigi väga head ja sõbralikud olevat.

Kui olime lahkumas, ütles Ilmar, et tal on meie külaskäigust hea meel, tal olevat olnud vahepeal mure, et äkki me siiski ei tule. Tajusin selles mures väikest vihjet meie vahel ilmnenud lahkavamustele, ent pikemalt juttu ei tulnud sellest ka nüüd.

Ilmar ja Aino lubasid järgmine kord, kui nad koos Tallinna satuvad, meile kindlasti külla tulla. Kui see külaskäik oleks toimunud, ilmnenuks, et too pahandus Eesti Panga seadusega meid mitte ei eemaldanud, vaid hoopis lähendas, sest kunagi varem polnud ma Ilmar Rebase juures kodus külas käinud, nagu polnud temagi meie kodu külastanud.

Kahjuks jäi neil vastukülaskäik tegemata. Ilmar Rebane suri 1995. aasta suvel.

Kasutatud kirjandus

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi pangaseadus. – ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, 28.12.1989, nr 647.

Eesti Vabariigi Õiguskantsleri Kantselei kiri, 08.08.1993, nr 22.v.

Justiitsministri kiri õiguskantslerile, 20.06.1993, nr 3–3/10/210.

Mereste, U. (1993). Põhiseadus – irdsätete kollektsoon või terviklik normisüsteem? Kas Eesti Panga seadus on põhiseadusega pahuksis? – Rahva Hääl, 17., 18. ja 19. nov. [Artikkel on ka kogumikus: U. Mereste. Õigusloome radadel. Õiguslaseid artikleid. Tallinn, 2001, lk 298–307.]

Nestor, E. (2006a). Paar ääremärkust Frank Zappa küsimuses endistele Eestimaa Kommunistliku Partei liikmetele. – Eesti Ekspress, 30. märts.

Nestor, E. (2006b). Presidendikampaania või meediaetendus. – Sirp, 26. apr.